

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van

2. rész⁸

3.2. Személynevek. Az Árpád-kori személynévtárban FEHÉRTŐI KATALIN egy címszóban a *Kaloz*, *Kaluz*, *Koaliz*, *Calix*, *Caliz*, *Caluz*, *Calsi* alakokat szerepelteti (ÁSznt. 444). És a szócikk végén megemlíti a *Kalazi* nevet az ott idézett változatokkal összetartozóként, és külön címszóként is szerepelteti (ÁSznt. 443). A tihanyi apátság 1211. évi birtoköszeírásában: *Kalazy* (PRT. 10: 15; TÓTH 2015: 34). A TESz. (2: 321) kérdőjellel ugyan, de a 'kalász' szó első előfordulásaként említi ezt az adatot. Az 1135-ös *Kaloz*-ról mint nemzetségnévről fentebb már volt szó. A többiekről a mondott névtárból idézem a vonatkozó adatokat is az íráskép alapján csoportosítva.

3.2.1. *Kaliz* 1138/1329: *Koaliz* (SZABÓ 1936: 133; Gy. 3: 99); 1141–1161: *Caliz* szn. (FEJÉRPATAKY 1892–1893: 15).

A 1138. évi dömösi prépostság adományleveléről – amely a 14. századi átírtban maradt ránk, és amelyben a *Koaliz* íráskép fordul elő (SZABÓ 1936: 133; magyar fordítása: MTSzgy. 381–389) – a szövegének kiadója, SZABÓ DÉNES (1936: 55) megjegyzi példákkal illusztrálva, hogy az átírónak megfigyelhetők írás-, illetve olvasáshibái. Szerinte a szóvégi *-s* (σ: *sz*) hang jelölésére elsősorban *z* jel szolgált. És a következő két névben szereplő kettős *aa* a hosszúságot jelöli: *Bahaan*, *Ifaac* (SZABÓ 1937: 100, 105). KNIEZSA (1952: 23, 55., 42. jegyz.) azon másolatban ránk maradt oklevélről, amelyben a *Caliz* személynév előfordul, megjegyzi, hogy az *s* hang jelölésére általában *z* a fő jel. A kancelláriai helyesírással kapcsolatban arról szól, hogy a rövid *a* hangot néhányszor az *oa* betűkkel jelölik, és példaként megemlíti 1250: *Hoalaz*-t ([Halász]; ÁÚO. 2: 218; a többi adat már a 14. századból való), bár az íráshiba lehetőségét sem zárta ki. GYÖRFFY a mondott helynevet *Haalaz*-nak írja az eredeti 1259. évi oklevélből (Gy. 4: 248). Az *aa* betűcsoport nemcsak hosszú, hanem rövid hangzót is jelölhet (KNIEZSA 1952: 55). Ha a *Koaliz* összekapcsolható az 1111. évi *caliz* névvel és a *Caliz* személynévvvel, a *Koaliz* vélhetőleg a *Kaaliz* elírása, és hangalakja – a mai helyesírásban megközelítőleg – inkább *káliz* ~ *kalisz* lehet, mint *káliz* ~ *kaliz*. A korabeli írásmód szerint *Kaliz*-nak is megfelelhet. A *Koaliz* írásképet a *Kualiz* elírásának is lehetne tartani, és a *Kaliz* írásképpel egyenértékűnek. Vö. WOT. 482: *Koaliz* [kualiz]). CZEGLÉDY (1970: 257) szerint a kálizok iráni jellegű nevének régi formája, a *xvāliz* (*xvālis*) személynévként *Koaliz* formában maradt fenn, amelyet SZÜCS JENŐ (1987: 13) „az eredeti khvālisz formához közelálló hangalak”-nak tart. Ebben az esetben azonban az írásmód nem *k*-val, hanem *ch*-val, illetve *h*-val kezdődött volna (l. alább).

⁸ Az 1. részt lásd MNy. 2024: 44–54.

A CsnSz.-ban a *Káliz* (mai helyesírással) címszó alatt szerepel az 1437-ből való *Petrus Kalyz* név, melynek utótagja a *káliz* népnévből van származtatva (CsnSz. 534; RÁCZ 2016: 50). Ez meglehetősen késői adat, így megkérdőjelezhető, hogy a népnév hangváltozás nélkül maradhatott-e, és a mondott családnév valóban az etnonimával függ-e össze.

3.2.2. *Calis* 1211: *Calix* (*Caliz*) (PRT. 10: 510; Gy. 1: 707; KOVÁCS 2015: 28); 1276/1641: Dominius Alexander de genere *Calsi* (nemzetségnév; MREV. 1: 378; KARÁCSONYI 1990–1901/1995: 733–734; Gy. 4: 641). A *Calix* névalakkal kapcsolatban – amely az 1211-es Tihanyi összeírásban fordul elő – GÁCSER IMRE (1941: 5, 10, 14) megjegyzi, hogy a *x* jelnek *s* hangértéke van, ami francia hatást árul el. Az oklevél fogalmazványában pedig *Caliz* áll. KNEI-ZSA (1952: 29, 77) szerint az *x*, amely *s* hangértékben igen ritka, talán nem más, mint az *sc*-nek (ϝ: *sz*) grafikus kapcsolata. GÁCSER azt is írja (1941: 5), hogy „*á* hang. – Jele *a*. – az *ā* hangé pedig általában *a*, néha azonban *aa* is”. Tehát itt is megközelítőleg *kalisz* vagy *kálisz* hangalakkal van dolgunk. A *Calsi* szóalokról l. alább.

3.2.3. *Kaluz* 1213/1550: *Kaluz* (VárReg. 160; Gy. 1: 63); 1248: *Kadarkaluz* (nemzetségnév; ÁÚO. 11: 359; RegArp. 1: 892. sz.); 1270: *Kadarkaluz* (nemzetségnév; CDCr. 5: 578; RegArp. 2/1: 2037. sz.); 1290/1303/1479: *Caluz* (Gy. 2: 484). Az 1248. évi oklevélben említett *Kadarkaluz* nemzetség nevével kapcsolatban KARÁCSONYI (1995: 733–734) régen azt írta, hogy ez két személynévből keletkezett, és a második tagját „mai kiejtéssel Kalásznak kell mondanunk, mert a pest- pilisi- és nyitramegyei Kalász hegységek neveit hajdan szintén Kaluznak írták, s az idők folytával Kalászra változott. A Kalász (*Kalez*) nemzetség mint Békás-Megyer felett birtokos már 1135-ben előfordult.” Tehát KARÁCSONYI is a fent említett *Kalcz*-t *Kalez*-nek olvasta. És úgy vélte, hogy a *Kadar*-*Kaluz* nemzetségbeli Sándor azonos az „Alexander de genere *Kalsi*” (vagyis *Calsi*) nevű személlyel, aki az Árpád-házi Margit szentté avatása ügyében tett bizonyosságot (MREV. 1: 378). Ha megállja helyét e vélekedés, a *Calsi*-t a *Calis* (*Kalis*) elírásának tekinthetjük. (Mellesleg jelzem, hogy KÁZMÉR az 1557. évi *Kalsy* családnévet a *Kalsa* [Abaúj m.] helynévből származtatja, l. CsnSz. 539). GYÖRFFY (1990: 53.) szerint „Határőri szolgálatot teljesített az eredetileg Zalához tartozó zajorjai határszélen települt *Kadarkaluz* nemzetség (*de genere Kadarkaluz*).”

3.2.4. *Kaloz* 1330: *Kaloz* (AnSznt. 239). Ez már Anjou-kori adat. Egyúttal megemlíteném, hogy PAIS DEZSŐ (1921–1922: 99) egy 1086. évi hamis oklevélben előforduló *Coluzti* (DHA. 1: 253; RegArp. 1: 22. sz.) írásképpen a *-ti* képzővel ellátott *kaliz* (sic!) névalakot látja, de ez bizonyára nem idevágó adat (Gy. 2: 603; ÁSznt. 217).

Kiegészítésül megjegyzendő, hogy például a *kovács* közszó – amelynek korai adatai helynevekben maradtak ránk – az Árpád-korban néhányszor olyan írásmódban bukkán fel, mint 1193: *coach*, 1230: *Cuach* (TESz. 2: 597; EWUng. 810). Ezekben az írásképekben vélhetőleg a magánhangzóközi helyzetben lévő *β* kiesésével keletkezett hangalak (*kuács* ~ *koács* < *kobács*) tükröződik (SZÖKE 2015: 61, 181). A fent említett *Kualuz*, *Qualiz* és *Koaliz* írásképek viszont nyilván nem értelmezhetők hasonlóképpen.

Az eddig felsorolt névalakokat áttekintve – a feltételezettek is beleértve – a következő kép körvonalazódik. Tekintve véve, hogy a *Kaluz*-féle betűkép a hamis

vagy átiratban ránk maradt oklevelekben bukkan fel már a 11. században, nincs kizárva, hogy a későbbi másolók saját korabeli írásszokásnak megfelelően változtatták az írásmódot. A 12. században a *Caliz* ~ *Kaliz* névforma (íráskép) használata gyakoriságában nincs nagy különbség a *Kaluz* ~ *Caluz*-étól, és nem dönthető el egyértelműen melyik szóalak volt a legkorábbi, sőt az sem lehetetlen, hogy mind a két íráskép egyidőben létezett. Az is látható, hogy a *Kaluz* ~ *Caluz* névalak a 13. században lassan kiszorítja a *Caliz* ~ *Kaliz*-t, és a 14. században a *Kaloz* alak is jelentkezik.

Összehasonlítóképpen idézem a forrásokban szereplő betűképek néhányának hangértékét, amely a WOT.-ban van megadva. 1111: *caliz* [kāliz], 1135/1262: *kalez* [kālez], 1213/1550: *kaluz* [kāluz], *Kalez* [kālez], 1138/1329 *Koaliz* [kualiz], 1348: *Kalaz* [kalaz]. Az átvétel folyamata következőképpen van rekonstruálva: *kāliz* < **kaliz* ← nyugati ótörök **kvaliz* | keleti ótörök **Kvaliz* < *Xvalis* < *Kwarizm* (sic!) (WOT. 482). Eszerint a magyar nyelv a nyugati ótörök *kvaliz*-t átmásolta **kaliz* alakban (első adaptáció), majd a magyarban *kāliz* alakban rögzült. Megfigyelhető, hogy a rekonstruált hangalakokban nemegyszer majdnem betűhűen tükröződnek a forrásadatokban előforduló különböző írásmódok. Mindenesetre a fentebb elmondottakból is részben kiviláglik, hogy nem könnyű feladat megállapítani a különféle írásképek mögötti hangzós formákat.

3.3. A *caliz* elnevezés korai hangalakjai. Szónk korai hangalakjára nézve több dolog tisztázandó. KNEI ZSA ISTVÁN, aki a fentebb hivatkozott 1111. évi oklevelet (erről újabb nyelvtörténeti áttekintés KATONA 2022: 193–197) tüzetes nyelvészeti vizsgálat alá vette (1947–1949), és jelezte, hogy az ott előforduló helynevek nagy része szláv eredetű. A *caliz* névalakot *Kāliz*-nak olvasva népnévnek tartja, mégpedig egy mohamedán török törzsnévnek. És írja, hogy a „magyar szókezdő *k*- egy idegen *ch*-nak helyettesítése” (1947–1949: 33, 35). Ugyanakkor megjegyzi, hogy a *ch* hang a magyarban *h*-vá fejlődött, e korban azonban még megvan. A vélekedése ellentmondásosnak tűnik, hiszen ha ebben a korban még megvolt a *ch* [χ] hang, akkor nem került volna sor a *k*-val való hanghelyettesítésre, és **χaliz*-ból **haliz* hangalak keletkezett volna a későbbiekben. Ugyanakkor arra a kérdésre is kellene felelni, hogy mi lehet az átadó nyelv, amelyben a szó a χ hanggal kezdődött. Hasonlóképpen értékelhető HARMATTA JÁNOS véleménye, miszerint – amint láttuk – a *kāliz* szó az alánok nyelvéből (**Xvāliz*) került be a magyarba a kései ősmagyar korban. KNEI ZSA (1939b: 203) azonban egy korábbi írásában azon feltevés alátámasztása végett, miszerint az idegennyelvi χ hangot az ómagyarban is *k*-val helyettesíthették, éppen a *kāliz* népnevet hozza fel utalva arra, hogy ez a név minden forrásunk egybehangzó vallomása szerint kétségtelenül χ-val hangzott. Ezzel szemben MOÓR ELEMÉR (1939: 11) joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy „a magyarok ezt a népnevet például a törökök révén is megismerhették, már pedig a törökben a szókezdetben nincs χ; így tehát az esetleges eredeti szókezdeti χ-t ennél a névnél a törökök is *k*-val helyettesítették volna”. Szerinte a χ > h hangváltozás a 12. század második felében még nem következett be.

Érdekes módon KNEI ZSA mondott nézetét a „*Kór* szavunk eredete” című írásában tette közzé. A magyar *kór* szó nyugati szláv *chvor* ’betegség’ szóból származik, és első előfordulása a 13. század második feléből való (EWUng. 795; vö. TESz. 2: 567–568. Vö. MOÓR 1939: 133). A *kór* szóról KNEI ZSA (SzlJsz. 280)

későbbi munkájában a következőképpen ír: „Hangtani tekintetben feltűnő a magyar szóban a *k* a szláv *ch*-val szemben. Ez olyan korban való átvételre mutat, amikor a magyarban már nem volt *ch*”. BÁRCZI GÉZA, aki szerint a χ hang az ómagyar korszak elején elsősorban szó elején fordul elő, mégpedig mind eredeti finnugor, mind – ritkábban – jövevényszavakban, megjegyzi, hogy jelölése *ch*, és főleg a régebbi nyelvemlékekben legtöbbször *h*. És a szó elején ez a hang *h*-vá változik (Hallotti beszéd: *charmul* > *három*, *chomuv* > *hamu* stb.) jövevényszavakban is (alán $\chi\bar{d}$ > *chyd* > *híd*, szláv *chvarastъ* > 1231: *Narduncharasta* stb.), és a 14. században a χ -s ejtés már csak ritka variáns lehetett (BÁRCZI 1958a: 110, 133; vö. GERSTNER 2018: 113–114). Olyan szavakra, mint a *hála*, a *halom* is hivatkozhatunk, amelyek szláv eredetűek, noha forrásai közelebről nem határozhatók meg (vö. **chvala*, **chvǫlmъ*. SzJIsz. 209–211; TESz. 2: 31, 37–38; EWUng. 517, 519). A *caliz* névvel kapcsolatba hozható hely- és személynévekre nézve nincs adat a szókezdeti *ch*-s vagy *h*-s írásmódra. Valószínű, hogy a magyar nyelv nem a χ fokon és nem egy szláv vagy iráni nyelven keresztül vette át a kérdéses elnevezést. A *caliz* szókezdő *c*-jének hangértéke valóban *k*, és olyan idegen nyelvből eredhet, amely a hvárezmiek nevéül *k*-val (*q*-val) kezdődő etnonimát alkalmazott.

KNIEZSA (1952: 35, 39) szerint a *s* (= [sz]) hang jelölésében a 12. század elejétől a *z* jel mind nagyobb szerepet kezdett játszani, a tatárjárás korától fogva pedig túlnyomó többségben uralkodóvá vált. Mivel a *caliz*, *Kaluz* stb. szóvégi *z* jele így nemcsak a *z*, hanem az *sz* hang jelölésére is szolgált ezekben az időkben, és az 1111-es oklevél írnoka által alkalmazott írásmód is erről tanúskodik (az *sz* hang jelei: *z*, *s*, *sc* és *c*; a *z* hang jele mindig *z*; KNIEZSA 1947–1949: 33–34), nehéz eldönteni, hogy szónk szóvégi betűjének, a *-z*-nek milyen hangértéke volt valójában. Arra, hogy a szóvégi *-z* jel hangértéke *-s* volt, több példa van: *Halaz* hn. ([Halász]; 1222/1550: Gy. 4: 248; 1245: NÉMETH 1997: 89); 1192/1374/1425: *Halazfenyr* hn. (Gy. 1: 236; TESz. 2: 31). További hasonló példák (TESz. 2: 561, 1073; 3: 80): 1292: *Copaz* (szn., Kopasz); 1214/1550: *Ponoz* (hn., Panasz); 1181: *Uloz* (hn. Olasz). Tehát valószínűbbnek tartom, hogy a *caliz* szóvége zöngétlen volt. E vélemény alátámasztásául azon körülmény is szolgál, hogy az ilyen típusú (*-l*-es) elnevezés vége minden – nem magyar – forrásadatunk egybehangzó vallo-mása szerint *sz*-szel hangzott. Nyitva kell hagynom egyelőre azt a kérdést, hogy az első szótagbeli magánhangzó hosszú volt-e vagy sem.

4. Χαλισιοι. A Magyar Királyság 12. századi hadieseményei során felbukkanó **Χαλισιοι** etnonima különös figyelmet érdemel, amelyről Ióannés Kinnamos bizánci történetíró munkájában (Epitomé) történik említés, mint a Kárpát-medence déli részein lakó népcsoport neve. Több kutató foglalkozott már a bizánci történetíró idevágó híradásával, és – amelyről a fentiekben többször is szó esett érintőlegesen – a mondott népcsoportot, amely katonáskodóként szerepel a Bizánc elleni magyar hadviselésben, a *caliz* szóval hozták kapcsolatba. Az első híradás szerint – amely az 1150. évre vonatkozik – a magyar seregben a keresztény hitet valló magyarok (hunok) mellett „a köztük élő, de más hiten levő kálizok” is voltak, akik „most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják”. És a magyar sereggel együtt még a besenyők és a szerbek (dalmaták) is harcoltak

Bizánc ellen (MORAVCSIK fordítása: ÁMTBF. 202; vö. VIINJ. 4: 31–32; Kinnamos 86; BIBIKOV 1997: 52, 62, 114; IF. 230). Kinnamos másik közlése szerint, amely a III. István és Manuél császár közötti 1165. évi hadakozásról szól: „Amikor tehát a császár elvonult onnan és egy másik erődítményt kezdett építeni, amelybe sok sirmioni hunt telepített, akiket náluk kálizoknak szoktak nevezni – ők más hitűek, ahogyan már említettem, és ugyanabban hisznek, mint a perzsák –, a király, mivel pontos értesüléseket szerzett a Zeugméval történekről, előkelő vagy püspöki tisztséget betöltő követeket küldött a császárhoz azzal az ígérettel, hogy Sirmiont is újra átadja a rómaiaknak, és hozzá még egész Dalmáciát is ígérte” (BERKES LAJOS fordítása: IF. 259; Kinnamos 186; VIINJ. 4: 86; KOSSÁNYI 1937: 356, 368). MORAVCSIK fordítása szerint, amely eltér a többiekétől: „A király, mikor a császár onnan eltávozván egy másik erőd ostromába kezdett, ahová ő a sirmioni hunok közül [...] sokat telepített” (ÁMTBF. 234–235). MORAVCSIK GYULA posztumusz könyve rá vonatkozó lábjegyzete szerint – amelyet KAPITÁNYFfy ISTVÁN készített GYÓNI MÁTYÁS 1938-as tanulmányára hivatkozva – a kálizok „Dél-Magyarországon lakó török fajú nép, melynek egy része karaita zsidó vallású volt, más része mohamedán” (ÁMTBF. 202, 32. jegyz.). CHARLES M. BRAND szerint, aki a bizánci mű angol fordítását készítette, a *Chalissioi* talán „refugee Jewish Khazars” (Kinnamos 244., 22. jegyz.). (Az idevágó hadieseményekről és háttérükről l. MAKK 1989: 53, 91–93, 143., 94. jegyz.)

GYÓNI említett 1938-as írásában vitába szállt KOSSÁNYI BÉLA véleményével, aki 1937-ben górcső alá vette Kinnamos vallási szemszögből látszólag egymásnak ellentmondó tudósításait, bár nem tért ki a kálizok (nálá kalizok) eredetkérdésére. Az utóbbi kutató ugyanis „A kalizok vallása” című munkájában⁹ – nem fogadta el NAGY GÉZA véleményét, és leszögezi, hogy Kinnamos híradása nem bizonyítja a kalizok zsidó voltát. Jelezve azt, hogy azon nézet vállalói – miszerint a kabarok zsidó hitűek, és a kálizok pedig a kabarok utódai – ennek alátámasztását Kinnamos mondott tudósításában vélték feltalálni, KOSSÁNYI joggal felhívta a figyelmet arra, hogy mind a két nézet csak hipotézis lehet (KOSSÁNYI 1937: 368). GYÓNI igyekezett cáfolni KOSSÁNYI véleményét – miszerint a kálizok mohamedán vallásúak –, és a MORAVCSIK által fent hivatkozott következtetésre jutott, feltételezve azt, hogy a *káliz* népnév, de a *kabar* nem, hanem alkalmi fedőnév. Egyes kutatók még mindig kitartanak azon vélemény mellett, miszerint a kálizok egy része zsidó vallású volt (Kinnamos 1976: 244., 22. jegyz.; VIINJ. 4: 31–32., 62. jegyz., 86., 233. jegyz.; GÖCKENJAN 1972: 53; MAREK 2006: 285–286; SZEGVÁRI 2011: 46). E felfogásnak gyökerei részben a kabarkérdésben is rejlenek. LIGETI LAJOS (1976: 27) GYÓNI nézetét „teljesen téves premisszákra épült feltevés”-nek tartja.

Témánk szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy KOSSÁNYI (1937: 356) a *Χαλίσιοι* nevet *chalissiak*-nak írja át. (PAULER GYULA [1899. 1: 310, 500., 515. jegyz.] pedig fentebb említett könyvében *khaliziak*-nak írta.) GYÓNI néhány évvel később megjelent könyvében kísérletet tett arra, hogy magyarázatot

⁹ Tudománytörténeti szempontból érdekes, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1945. október 16-i felolvasó ülésén bemutatták CZEGLÉDY KÁROLYNAK a „Kalizok (sic!) vallása” című dolgozatát (Magyar Nyelv 42. 1946: 93), amely azonban nem jelent meg nyomtatásban.

találjon a *Χαλίσιοι* és a *caliz* között levő hangtani eltérésre. Úgy tűnik, hogy se előtte se utána érdemben nem nyilvánult meg ezen kérdés iránti érdeklődés a szakirodalomban, és különös indoklás nélkül természetesnek tekintik a két név azonosságát (vö. az újabb szakirodalomból: GÖCKENJAN 1972: 51, 66; SZÉKELY 1974: 58–59; GOLB–PRICAK 1982: 154 [a vonatkozó rész PRICAK munkája]; LEWICKI 1986: 1015; GYÖRFFY 1990: 51–52; BIBIKOV 1997: 114., 95. jegyz.; KRISTÓ 2003: 45–46; ÇOBAN 2012: 62; POLGÁR 2016: 566; STOJKOVSKI 2020: 319; ZSOLDOS 2022b: 280, 282).¹⁰ Mindenesetre a kérdés tisztázása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az azonosítást szilárd alapra helyezhessük. GYÓNI (1943: 140, vö. 65), aki szerint a magyar *kaliz* (egykorú magyar hangalak szerinte: *káliz*) szónak várható szabályos görög átírása **Κάλιζοι* lenne a *Χαλίσιοι* helyett, úgy vélte, hogy az utóbbi szó mögött „nem a magyar *káliz* hangalak van, hanem vagy az orosz *Χβαлицу* vagy egy ennek megfelelő délszláv *-i* végű névalak, de mindenesetre egy szóeleji *ch* hangot tartalmazó, még nem magyar alak”. (Mellesleg megemlíthető, hogy a *Χαλίσιοι* az említett szerb fordításban *Χαлицују*, az oroszban pedig *χαлицуїци* alakban szerepel.) Mivel Kinnamos mondott művében a hvárezmiekéről másutt *Χωρασμίοι* (plur. gen. *Χωρασμίων*) hagyományos ókori görög néven tesz említést (BIBIKOV 1997: 54, 65; l. még Kinnamos 140), kétségtelen, hogy a *Χαλίσιοι* elnevezés nála nem szolgált a hvárezmiek jelölésére, hanem egy lokális elnevezéssel van dolgunk. Elképzelhető, hogy a görög *χ* képviselte az ómagyar spiráns *χ* hangot (vö. GYÓNI 1943: 177) ugyan, de aligha valószínű, hogy a *caliz* szókezdő *c*-je palatális spiráns hangot jelölt volna, arra való tekintettel, hogy – amint láttuk – a magyarban a *χ > h* hangfejlődés várható. Amennyiben az ómagyar *χ* hanghoz hasonló szláv *ch*-t a görög *χ* betűvel rögzítették, GYÓNI érvelése meggyőzőnek tűnne. Azonban még ha a görög névalak átadó nyelve szláv lenne is, a kérdéses etnonima a magyar nyelvből nem kerülhetett be a szlávba, se a görögbe a szókezdő magyar *k*- miatt. Ha követjük GYÓNI véleményét, még magyarázatra szorul az is, hogy a szláv *Χβα-* miért lesz a görögben *Χα-*. Egyébként néha megfigyelhető, hogy a szláv *chv-* a görögben *f* hangra változik (l. pl. **Chvostьna ~ Φώσταίνα*: VASMER 1941: 251, 298–299; TOCHTAS’JEV 2018: 312). LIGETI LAJOS (1986: 270) megjegyzését ismét idézem,

¹⁰ Érdekes, hogy GÖCKENJAN (1972: 50–53) német nyelvű hasznos könyvében a kálizokat *Chalizen* néven emlegeti, amely a *caliz* és a *Χαλίσιοι* szóalakok összeolvasztása eredményének tűnik. Hasonló eljárás szüleményének látszik a „Khalizyans (Hung. *kálizok*)” frázis, amely ZSOLDOS ATTILA (2022a: 166–167) magyar nyelvű könyvének kissé lerövidített angol változatában szerepel. MIŁOŠ MAREK (2006: 280, 1. jegyz.) az „Idegen etnikumok a középkori Szlovákiában” (sic!) című szlovák nyelvű monográfiájában – amely szerint „...ruské Xbalici (sic!), z čoho vzniklo uhorské pomenovanie kaliz > káloz” – a kálizok neve *Chvaliz* lett. BEREND NÓRA angol nyelvű könyvében (BEREND 2001: 66, 113) – aki három nem keresztény etnikai csoport: a zsidók, a muszlimok és a kománok történetéről ad áttekintést a 9–13. századi Kárpát-medencében – lakonikusan úgy véli, hogy „Hungarian documents talk about the Kaliz (sic!), a group of merchants originating from Khwarezm”, és írja, hogy „The name of the road, ‘Calizutu’ (sic!), is a combination of ‘káliz’, that is, Khwarezmian Muslims, and the Old Hungarian form of ‘út’, road.” Talán a zsidóság szerepére nagyobb figyelmet szentelvének nem szól a *Χαλίσιοι* népcsoportról, amelyet egyébként néha-néha a zsidó vallásúakkal is kapcsolatba hoztak a szakirodalomban.

amely hasznos útmutatást kínál: „A *káliz* névben az *l* iráni sajtáság, melyet megerősít a bizánci *Χαλίσιοι* és a Káspi-tenger orosz neve, a *Χβαλιησκοε море*. Ezzel szemben a szókezdő *k-* csak a XI. század óta hiteles, és török nyelvi közvetítésre utal”. RÓNA-TAS ANDRÁS (WOT. 482), aki LIGETI-vel egyetértőleg török eredetűnek tartja a magyar lexémát, úgy véli, hogy a görög *Χβαλισιοι* (sic!) réshanggal kezdődő névalak, amelyben egy iráni forma tükröződik. És következőképpen vezeti le a szónkat: a magyar nyelv a nyugati ótörök **kvaliz* névformát átmásolta a **kaliz* alakba (első adaptáció), majd *kāliz*-zá alakult. Megjegyzendő, hogy a görög *χ* több idegen hang rögzítésére is szolgált (MORAVCSIK 1958. 2: 36), és a latin szövegben említett *caliz* szóalak utolsó betűjét, a *-z*-t zöngétlen hang rögzítésére is alkalmazták a 12. században, így a kérdésnek további szemügyre vételre van szüksége.

Kinnamos a szerbekre *Σέρβιοι* – akikről más bizánci szerzők *Σέρβοι* (NCh. 2: Index, 77; ÁMTBF. 269–271) vagy *Σέρβλοι* (DAI. 308. [Névmutató]) néven tesznek említést –, az örményekre *Ἀρμένιοι* (NCh. 2: Index 17), a besenyőkre *Πετζίνακοι* és a dalmátokra *Δαλμάται* névformát alkalmazza (ÁMTBF. 197, 200, 202, 246, 344, 346, 351, 352; BIBIKOV 1997: 52, 54, 56, 58). A *Χαλίσιοι* névalak így nem rendkívüli, és nem kell különös jelentőséget tulajdonítani annak, hogy az etnonima nem a **Χαλίσιοι* (BORIS STOJKOVSKI [2020: 319] a *Χαλίσοι* [!]) formát kelti életre), hanem a *Χαλίσιοι* névalakban fordul elő.¹¹ Tehát nem szükséges a szláv **Χβαλιци*-féle formát feltételezni mint átadó névalak. Bizonyosnak mondható, hogy a *Χαλίσιοι*-ban nem tükröződik a magyar *káliz* hangalak, így magyarázatra szorul a görög szókezdő *X-* betű. Nincs kizárva, hogy a bizánciak egy bizonyos török nyelv beszélőitől szereztek információt a kálizokról. Kinnamos az 1150. évi hadi esemény kapcsán arról szól, hogy a *Χαλίσιοι*, a besenyők és a szerbek (dalmáták) is együtt harcoltak Bizánc ellen. A bizánci történetírónak – aki az 1120-as években a Bizánc területébe behatoló besenyőkről is hírt ad (Kinnamos 16–17), és szemtanúja volt Zeugme (Zimony, szerb. *Земун*) 1165-ös ostromának (ÁMTBF. 234–235. Kinnamos 181–182., 184.; KOSSÁNYI 1937: 368.; EFTHYMIADIS 2008: 23., 9. jegyz.) – tudomására juthatott a határvidéken lakó különleges nevet viselő mohamedán csoport léte, mégpedig a besenyők nyelvének közvetítésével. Ha elfogadnánk azt a hipotézist, miszerint a kálizok nyelve törökké vált addigra, természetesen ők is Kinnamos informátorai közé sorolhatók lennének.

Ezeket a körülményeket tekintetbe véve feltehető, hogy egy török – talán besenyő – nyelvi jegyet visel a *Χαλίσιοι* elnevezés. Maga GYÓNI (1943: 177; vö. MORAVCSIK 1958. 2: 36) is megjegyzi, hogy a görög *χ* jelet „a török aspirált *k'* hang” jelölésére is használták. Itt néhány jellegzetes példára utalhatnánk: *Χοπόν* (*Γιαζίχοπόν*) ~ tör. *Qapan* (*Yaziqapan*); *Χαβουζιγγυλά* ~ tör. *Qabuqşinyula*; *Χαραβόη* ~ tör. *Qara-bai*. Ezek mind a besenyőknél előforduló tartomány-, illetve törzsnevek, amelyeket Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár és munkatársai által össze-

¹¹ Egyúttal megemlítendő, hogy a *Χαλίσιοι* Stephanos Byzantios Ethnika címen ismert 6. századi földrajzi szótárában is felbukkannak, amelyben többnyire antik íróktól való idézetek találhatók. A *Χαλισία* címszónál arról esik szó, hogy a Pontosnál egy *Χαλισία* nevű város van, amelynek lakóit *Χαλίσιοι*-nak hívják (SB. 5: 78–79). A szótárban (i. m. 108–109) a *Χορασμίη* mint városnév is szerepel címszóként, és lakóiról, a *Χοράσμοι*-ról esik szó.

állított A birodalom kormányzása (DAI.) címen ismert mű hagyományozott ránk (DAI. 166, 170. [c. 37.]; MORAVCSIK 1958. 2: 112, 332; vö. MENGES 1944–1945: 261, 263–264, 268–269; GYÖRFFY 1990: 177, 179; LIGETI 1986: 507, 510; VÖRÖS 2005: 244, 245, 247). Ugyanott olyan folyónév, mint *Χαράκουλ* (tör. *Qara-köl*) is előfordul (DAI. 186. [c. 42.]; MORAVCSIK 1958. 2: 340). Talán nem tévedek nagyot, ha az elmondottakból arra következtetek, hogy a *Χαλίς(ιοι)* egy török **qalis* vagy *qālis* hangalak görög megközelítése. Mivel a görög *α* betű hosszú magánhangzó jelöléséül is alkalmazásban volt (GYÓNI 1943: 202–203), a feltételezett kétféle török hangalak közül egyelőre nem lehet dönteni az egyik vagy a másik javára.

5. A **qalis* ~ *qālis* név átvétele a magyarban. Főképp a magyar hely- és személynévek elemzése alapján fentebb arra a következtetésre jutottam, hogy az elnevezés magyar alakja, pontosabban írásképe az Árpád-korban hozzátétőlegesen két típusra oszlik: *Caliz* ~ *Kaliz* ~ *Calis* és *Kaluz* ~ *Caluz*, tehát a második szótag magánhangzó jelölésében az *i* ~ *u* ingadozás figyelhető meg.

Előbb azon kérdésre kerítünk néhány sort, hogy ha a magyar nyelv – az ősmagyar kor végén – átvette a **qalis* vagy *qālis* szóalakat, ez hogyan idomult hozzá a magyar hangrendszerhez. Ha megvolt veláris *j* az ősmagyar korban és az ómagyar kor elején (BÁRCZI 1958a: 28–29, 33, 53–54; GERSTNER 2018: 109–110, 117; SARNYAI 2022: 447), a *kalis* vagy *kālis* hangalakban maradhatott megőrizve a veláris *j*-t. Sokat nyom a latba azon példa, amely az alánból származónak tartott *asszony* szóval kapcsolatos (HARMATTA 1970: 63, 104; vö. IESOJa. 4: 236. *axsīn*). GERSTNER KÁROLY (2018: 120) ezzel kapcsolatos szavait idézem: „Az alán *axsīn* palatális *i*-je a magyarba kerülve a magánhangzó-harmónia miatt előbb veláris *j* lett, majd labializálódott: HB. *achfcin* [axszin (sic!)] > [1237–1240] *Asscun* (> *asszony*). Ez a változás a 12. század végére lezajlott, s ezzel a veláris *j* fonéma eltűnt a magyar nyelvből.” A Halotti beszéd előtt, amelynek másolata 1195 körül keletkezett, az 1150-es *Ahchyn* íráskép is ismert (TESz. 1: 189; EWUng. 55). LIGETI (1986: 164, 198) is feltételezi, hogy a kései ősmagyar még őrizte a veláris *i*-t (**axsīn*), amely még az ómagyar kor elején is megvolt, később *u*-vá fejlődött.

Az etimológiai szótárak (TESz. 1: 179–180; EWUng. 49–50) szerint az *árok* szó ótörök eredetű (< tör. *arīq*; a WOT. szerint a nyugati ótörök **aruk* átvétele). Bennük a rá vonatkozó adatok között az 1055-ös Tihanyi alapítólevélben említett *aruk* is, az 1165-ös *Arichdi* személynév (l. még ÁSznt. 72) is szerepel. A szóra több adat van az Árpád-korból. 1086: *aruk* (DHA. 251; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 88; LIGETI 1986: 255–256); 1211: *Arokzeg* (KOVÁCS 2015: 27, 131) stb. Ha az *Arichdi* névforma kapcsolatba hozható az *árok* szóval, azt jelentheti, hogy a veláris *j* (tör. *i*) vagy megőrződött, vagy palatális *i*-vé vált (vö. BÁRCZI 1958a: 54), amit mindenestre maga az *i* betűjel nem árul el. Valószínűleg az *áruk* (1055: *aruk*) és az *árik* ~ *árik* (1165: *Arich-*) névformák egymás mellett léteztek bizonyos ideig egyes nyelvjárásokban még a 12. században is, és majd az előbbi alak kiszorítja az utóbbit. Úgy vélem, hogy ebbe a képbe jól illeszkedik a tör. **qalis* ~ *qālis* szóalak átvétele a magyarba. Amennyiben megállja helyét a hipotézis, miszerint az átadó török névalak **qālis* vagy **qalis* volt, bizonyosnak tűnik, hogy a magyar hangalakja kezdetben megközelítőleg *kālisz* ~ *kālisz* (> *kālisz*) volt. És vélhetőleg

a 12. század végére a szó írásmódja már két, azaz *Caliz* ~ *Kaliz* és *Caluz* ~ *Kaluz* irányba fejlődhetett, majd a későbbiekben az előbbit kiszoríthatta az utóbbi forma.

Abban a vonatkozásban, hogy a török szóvégi *-s* hang az idők során *-z*-re változhatott a magyarban, hivatkozhatunk a magyar *borz* szóra, amely török eredetű (< tör. **bors*; TESz. 1: 350; EWUng. 129; vö. LIGETI 1986: 307–308). A WOT. (157–158) szerint a nyugati ótörök **borsī* szót vette át a magyar nyelv, amelyben *-rsi* > *-rz* hangváltozás történt. A *borz* első előfordulása a *Borz* (hn.) betűképben éppen azon 1141–1161 körül kelt oklevélben található, amelyben a már fentebb említett *Caliz* személynév is felbukkan (FEJÉRPATAKY 1892–1893: 15–16). KНИЕZSA (1952: 23) szerint ezen csatári oklevél *s* [sz] hang jelölésénél általában *z* a fő jel. Valószínű tehát a *Caliz* írásképpnek *kálisz* ~ *kálisz* és a *Borz*-ének pedig *borsz* volt a hangalakja. Feltehető ugyanakkor, hogy a kérdéses zöngésedés a *kalauz* (> *kalóz*) szó hangtani hatására is végbemehetett. A *kalauz* szó, amelyet általában kun (komán) jövevényszónak tartanak (EWUng. 668; WOT. 481; vö. TESz. 2: 322), vélhetőleg korábban, már az ősmagyar kor végén megvolt a magyar szókészletben (l. alább). A másik lehetőség a betűejtés hatása. Már fent láttuk, hogy a szóvégi *-z* jel gyakran *-sz* hang jelölésére szolgált: *Halaz* (halász), *Copaz* (kopasz), *Ponoz* (panasz), *Ulaz* (olasz). Ezen szavak használata sokkal gyakoribb lehetett, mint a *caliz*-é, és feltehető, hogy az utóbbi szót majd a betűejtés alapján zöngésen kezdhették ejteni, miután feledésbe merült a szó etnikumjelölő volta. Akárhogyan is álljon a dolog, az ősmagyar kor végén a *kálisz* ~ *kalisz*-féle hangalak keletkezhetett, és az 1111-évi *caliz* betűkép *z*-jének hangértéke még *sz* lehetett, amit fentebb a 3.2.1. és a 3.2.2. fejezetben mondtak is alátámasztanak. Arra a kérdésre, hogy az első szótag magánhangzója hosszú volt-e, a későbbiekben térnek rá. Ez az átadó nyelvtől is függhet.

6. **Xwālis* > **qālis*. Joggal gondolható, hogy a tör. **qalis/qālis* szó a középiráni nyelvek (szogd, hvárezmi, alán, középperzsa stb.) valamelyikéből való jövevény. A *qalis/qālis* szóval megközelítőleg hasonló írásképpel rendelkező nevek, azaz a szóközepi *-l*-es típusú névalakok közül időrendileg az első Pseudo-Zacharias rhetor szír népnévlistájában szerepel, amely a 6. századból származik, és amelyben összesen 13 – köztük *szabir* (*sbr*), *kazár* (*ksr*), *eftal* (*'bdl*) stb. – nép felsorolása található. Pontosabb elhelyezkedésükről alig lehet tudni, és köztük nehezen azonosíthatók is vannak. És a felsorolásban a *kwls* (12. könyv, 7. fej.) név is előfordul. JOSEF MARQUART (1903: 356, 1. jegyz.; ALEMANY 2000: 394) nevezetes könyvében a szír névalakról röviden annyit jegyzett meg: *Chōlas – Χολιάται*, és nem hozta kapcsolatba a hvárezmiekkal. A kérdéses név a kútfő német és angol fordításában a *Khulas* (ChZ/d. 253; ChZ/e. 450, 216. jegyz.), az oroszban pedig *кyлac* (ChZ/r. 595) névalakban fordul elő. CZEGLÉDY KÁROLY (1971: 137–139, 142–143; vö. uő 1958: 253) – jelezve, hogy a szír híradás egy bizánci forrás középperzsa fordításán alapszik – rámutatott arra, hogy a szír *k* fonetikai értéke *χ*, és a kérdéses nevet *χwalis*-nak vokalizálta. Ugyanakkor elvetette a *ksr* betűcsoport *kazár*-ral (*qasar*-ral) való azonosítását (DICKENS 2018: 122; vö. RÓNA-TAS 1982: 370). Egy másik rövid írásában pedig *χwālis* olvasatot feltüntetvén ezt a *kāliz* névvel hozta összefüggésbe (CZEGLÉDY 1970: 257). És MARQUARTHOZ hasonlóan,

aki azonban bizonyára nem volt tekintettel a *caliz*, *χβαλις* stb. alakokra, felhozta a *Χοαλίται* névformát is, és – amint láttuk – úgy vélte, hogy ez a név is a kálizok nevével függ össze. Már korábban GYÓNI (1938: 88; GÖCKENJAN 1972: 46) is hasonló gondolatot pendített meg, miszerint a szír névalaknak „magyar olvasása: *kvalisz*”, és írja tovább: „Nyilván ugyanez a Kaukázustól északra élő nép szerepel *Χουάλης*: *kválisz* néven a Notitia Episcopatum címen ismert bizánci püspökségi jegyzékben”. Abból, hogy a szír névformának – amely egy középpertsa alak szír adaptációja – **χwālis/χwālis*-féle hangéréke van, aligha lehetséges megfejtteni a szír fordítás alapjául közvetve szolgáló bizánci névalakot. Más-más nyelven ránk maradt etnonimákat pusztán összecsengésük alapján azonosítani merész vállalkozás ugyan, mindazonáltal meglehetősen összhangban van a többszörösen közvetett szóalak (**χwālis/χwālis*) a tör. **qālis/qālis* névalakkal. Olyan iráni jövevényszóra gondolhatunk a törökben, amelynek átadó alakjában szókezdő *χ* vagy *χw* lehetett. Ha a török nyelv egy bizonyos iráni nyelvből átvette az elnevezést, elkerülvén a szó eleji mássalhangzó-torlódást (*χw*), és ugyanakkor a szóeleji *χ*-t zárhangú *q*-val helyettesítve hozhatta létre a **qālis/qālis* névformát. A kazárok közvetlen szomszédságában volt a magyar ajkúak szállásterülete a 9. században, így nagy valószínűséggel tőlük vehették át a **qālis/qālis* szót. Tehát okunk van feltenni, hogy az ómagyar *caliz* íráskép hangértéke hozzávetőlegesen *kálisz* vagy *kálisz* (> *kálisz*) volt.

6.1. **Qālis* < **Xwālis* < *Xwārizm*. A **χwālis/χwālis* szóalak keletkezése és kelet-európai adaptációjának és elterjedésének kibogozása nem könnyű feladat, de nem nehéz felfedezni azt, hogy az említett névalak jól összecseng a szláv *χβαλις* szóval, amelyre a későbbiekben térek rá. Előbb a **χwālis/χwālis* szóalak létrejötte körülményeire kell figyelmet szentelni. Ezzel kapcsolatban HARMATTA JÁNOS idevágó véleménye nyújt segítséget, amely sajnos jegyzetapparátussal nincs ellátva. Szerinte a „magyar középíráni kölcsönzéseinek ötödik rétege a xvārizmi alán jövevényszók csoportja”, és valószínű, hogy „a xvārizmi alánokkal és a tőlük a magyarba átkerült jövevényszavakkal szorosan összefügg a *káliz* etnikum megjelenése és szerepe is Magyarországon. Az alánnak ugyanis jellemző sajátossága volt az *-r-* > *-l-*, a *-zn-* > *-nz-* és az *-nz-* > *-z-* hangfejlődés [...]. Így a *Xvārizm* névből az alánban hangtörvényszerűen **Xvālinz*-nak, majd **Xvāliz*-nak kellett fejlődnie. *Xvārizm* nevének ezt az alakját csak a xvārizmi alánok hozhatták magukkal Kelet-Európába, ahol az óorosz *Chvalynskoe morje* a **Xvālinz* alakot tükrözi, valamint Magyarországra, ahol a magyar **káliz* már a **Xvāliz* fejleménynek az átvétele.” (HARMATTA 1977: 182; 1994-es írásában a *-zn-* > *-nz-* helyett a *-zm-* > *-nz-* hangváltozásról szól. Uő 1994: 314). VIRGIL CIÓCILTAN (2011: 180, 184) a *Khwarezm* > **Khvalinz* > *Khvaliz*-féle származtatást lehetetlennek tartja, és a *khālis* arab szóból kiindulva közelíti meg a kérdést, mégpedig másképpen. Fentebb HARMATTA azon nézetét nem követtem, miszerint a magyar *káliz* egy iráni szó átvétele, de a hangváltozásokról szóló vélekedése igen tanulságos. Közülük az *r* > *l* változás különösen figyelemre méltó ugyan, de HARMATTA erre nem hozott fel konkrét példákat.

Ebben a vonatkozásban olyan magyar szavak, mint a *tölgy* és a *zöld* érdekesek, amelyek BÁRCZI (1958b: 54) szerint több-kevesebb valószínűséggel alán

jövevénytiszaknak tarthatók (vö. osz. iron. *tūlz* [digor. *tolzæ*]; osz. *zældæ*: IESOJa. 3: 315–316, 4: 295), bár ezeknek közvetlen átadó nyelvének kérdése vitatott (vö. TESz. 3: 959–960, 1197–1198; EWUng. 1539–1540, 1666; LIGETI 1986: 166–167, 171–172). RÓNA-TAS (2004: 419–422, 2005: 207, 211) alán eredetűnek véli a *tölgy* szót, azonban HARMATTA nem sorolja be őket a magyar nyev iráni jövevénytiszakjai közé. Ami például az oszét *zældæ* szót illeti, a mássalhangzó előtti *l* egy eredeti óiráni *ri* csoportot feltételez, amelynek *i*-je az előző *r*-t palatalizálta, mielőtt szinkópa következett be, így jött létre a *zældæ* (< *zaritā*) (LOMA 2006: 113). Tehát nem az *r* > *l*, hanem a *ri* > *l* változásról van szó. (L. még HARMATTA 1970: 90–9.)

Bár a **χwālis*-hoz vezető hangváltozások folyamatát némileg másképpen képelem el – amiről az alábbiakban lesz szó –, ezután a **χwālis* és a **χwalis* közül az előbbi névalakot kell tartanunk valószínűbbnek és a témánk további taglalása kiindulópontjának. Ez azt is jelenti, hogy ebből bizonyára nem a *qalis*, hanem a *qālis* szóalak keletkezett a törökben, amelyet a magyar nyelv megközelítőleg *kálisz* hangalakban vett át (vö. WOT. 482: *caliz* [kāliz]).

7. Χουάλης < *quwālis < *χwālis. Fent már szó esett az *ὁ Χουάλης*-ről, amely egy bizánci püspökségi jegyzéknek a góthiai provincia szervezetét ismerető részében bukkan fel: *α' Δόρος μητροπόλις β' ὁ Χοτζίρων γ' ὁ Ἀσθήλ δ' ὁ Χουάλης ε' Ὀνογούρων ζ' ὁ Πετέγ ζ' ὁ Οὔνων η' ὁ Ταμάταρχα* (NE. 242 [3⁶¹⁴]). ALEKSANDR VASIL'JEV – amint röviden utaltam fentebb – a jegyzék ezen részével foglalkozott, és úgy vélte, hogy *Khualis* város a Kaszpi-tenger kazár partvidékén feküdt (VASIL'JEV 1927: 213, 1936: 99–100). MORAVCSIK GYULA (1938: 202; vö. GÖCKENJAN 1972: 46) szerint amennyiben „a püspökségi jegyzék *Χουάλης*-a, Kinnamos *Χαλίσιοι* és az orosz krónikák *Хвалисы* népeve azonos egymással,” a görög szövegben a *Χουάλης* ragozatlan alakjában áll többes genitívusban, és a kérdéses név „a *chualisz* (= *kaliz*) nép püspökét jelenti” (DUDEK [2016: 358–359] a görög szót *Chuale*-nek írja át). Úgy véli, hogy e püspökség valahol a Kaszpi-tenger nyugati partján feküdt a 8. század közepe táján. MORAVCSIK a mondott tanulmányának angol változatában nem tesz említést a „*kaliz*”-ról, és „*Khvalisians*” néven emlegeti (1946: 42–43). GYÓNI MÁTYÁS pedig „*khválisz*”-nak olvassa a kérdéses nevet (1938: 88). A szó elején levő *Ova-* *va-* hangalakot testesít meg olyan neveknél, mint az *Ὀβαλεντινιανός* és az *Ὀβανδηλοί* (DAI. Névmutató: 304), és az ilyen írásmód bizonyára a latin *va*-val áll összefüggésben. Az arab személynevek rögzítésében is hasonló írásmód található: *Μαρωάμ* (DAI. c. 21: 86, c. 22: 96) < *Marwān*, *Ὀβαλίδ* (DAI. c. 22: 94, 96) < *Walīd* (DAI. Comm. 75–80; TOCHTAS'JEV 2018: 237). Ezek alapján el lehetne képzelni, hogy a *Χουάλης* névalakban egy iráni **Xwālis* szó tükröződik.

Nincs kizárva azonban, hogy egy török elnevezés görög megközelítésével van dolgunk. A **Xwālis* szó adaptációjánál a török nyelv többféleképpen járhatott el. Egyrészt a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása végett a torlódó mássalhangzók közé bontóhangot beiktatva **quwālis* névforma keletkezett, másrészt pedig a torlódó mássalhangzók egyikének eltávolításával **qālis* jött létre. Az előbbi névalakban vélhetőleg az arab *huwālis* szóalak tükröződik, amelyről alább lesz

szó. És a **quwālis* szóból a magánhangzóközi helyzetben lévő *w* kiesésével a **quālis* forma is életre kelhetne, amelynek görög megközeltése a *Χουάλης* lenne. Ez a magyarázat azonban nem tűnik problémamentesnek. Ezzel kapcsolatban egy, Dunghuangból származó ujjur nyelvű buddhista szövegben előforduló *kök linχwa* frázisra érdemes kis figyelmet szentelni. PAUL PELLIOT (1914: 246, 2. jegyz.), aki közölte ezt a szöveget francia fordításával együtt, a frázist ’kék lótuszok’-nak (*lotus bleus*) fordítván megjegyzi, hogy a *linχwa* kínai *lianhua* 蓮華 (’lótusz’) átvétele a törökben, és lehetségesnek tartja, hogy valaha **lenɣwa*-nak vagy **lenχwa*-nak ejtették törökül. (Ez az ujjur írásos szöveg [P3509] JAMES HAMILTON [1971: 90–91] szerint – aki újra kiadta a szöveget – a 10. századból származik, és a szó transzkripciója pedig *lenxua* [LYNXW²]; vö. DTS. 333: *lenxua*, *linxua*.) MARCEL ERDAL (2004: 21, 105–109) szerint – aki a *lenxwa* névformát használja – az ujjurok ezt a kínai jövevényszót úgy ejtették ki, ahogy írták. ERDAL felhívja a figyelmet arra, hogy a szótag kezdetén lévő mássalhangzó-torlódás ellentétes az ótörök nyelv szabályaival, de soha nem írják le ezt más módon. Ha a *len-xu-a* formában ejtik, rendellenes magánhangzó-torlódást tartalmaz; ha a *-xwa* egy szótagból állt, a török szabály megsértését jelenti mássalhangzó-torlódás miatt a szótag elején, bár elég sok hasonló példa van rá. Az egyik lehetőség – írja ERDAL – a *len-xu-wa* olvasása, mivel a *w* mássalhangzó más kölcsönzésekben is megtalálható. (A buddhizmushoz szorosan kapcsolódó növény neve, *lianhua* középkínai hangalakja a következő: Kar. 213d, 44a: *liän k’wa*; Pul. 191, 128: EMC. *len ɣwai/ ɣwe.*; LMC. *lian xhwa.*; Y. *ljen’ xwa’*. A legutóbbi korai mandarin hangalak. A kínai hangalakokról a későbbiekben lesz több szó.)

A kutatás a besenyők egyik törzsnevének, a *Κοβαρτζιτζούρ*-nak (DAI. c. 37: 168, 170) az első részében a *Küärçi*- török szót látja (MORAVCSIK 1958. 2: 165; MENGES 1944/1945: 267; GYÖRFFY 1990: 179). Azonban rendhagyó névformának tűnik, ha a két magánhangzó között egy mássalhangzót (-g-) nem tételezünk fel, amely más török nyelvjárásokban megfigyelhető, és amelyet a bizánci tollforgató talán nem jegyzett fel pontosan. Etimológiailag idetartozónak tekinthető a magyar *kükörcs/kükercsü* (> *kikerics*) szó. LIGETI LAJOS (1986: 113–114, 507; VÖRÖS 2005: 247; vö. WOT. 545–547) a görög betűkkel írt szóról írja, hogy „*küärçi*, pontosabban talán *kü(v)erçi* < *kügerçi*. Jelentése: ’szürkés árnyalatú kék’, ’kékes-szürke’.” Azt is megjegyzi, hogy „a besenyő szó korábbi *kügärč*-re megy vissza. Valamennyi ma ismert kipcak adat szabályosan zöngés g-t tartalmaz a besenyőben”. Az sincs kizárva viszont, hogy a *Κοβαρτζι* a **kügärč(i)* görög hozzávetőleges megközelítése. Arra, hogy a bizánci forrásokban a magánhangzóközi helyzetben levő bizonyos mássalhangzók kieshetnek, egy példát lehet felhozni éppen a DAI.-ból. A horvát Dubrovnik latin neve, *Ragusium* (ol. Ragusa) a DAI.-ban a következő alakokban szerepel: *’Ραούσι*, *’Ραούσιν*, *’Ραούσιον* (DAI. Névmutató: 306). Valószínű, hogy a **’Ραγούσιον* (< *Ragusium*) alakból a magánhangzóközi *γ* kiesett (TOCHTAS’JEV 2018: 257). Hasonlóképpen a *Κοβαρτζι* szóalak mögött is **Κοβαρτζι* rejtőzhet, amely hangtanilag meglehetősen közel áll a magyar *kükercsü* szóhoz is. Feltehetőleg a besenyő nyelv közvetítésével került be a magyar szókészletbe, mégpedig az ősmagyar kor végén. Mohamed (arab *Muhammad*) próféta nevének görög rögzítési módja is érdekes. A DAI.-ban váltakozva használatos

a *Μουάμεθ* és a *Μουχούμετ* névalak, de azt is olvassuk, hogy „az arabok első uralkodója, Mohamed, akit az arabok Muhanmednek neveznek [...]” („*πρῶτος ἀρχηγὸς τῶν Ἀράβων Μουάμεθ, ὃν οἱ Ἀραβες καλοῦσι Μουχούμετ [...]*”). DAI. c. 16: 80–81, MORAVCSIK fordítása. Továbbá: *Μουάμεθ, ἦτοι τοῦ Μουχούμετ*. DAI. c. 25: 106. A híradás forrásairól BURY 1906: 526. A név különféle bizánci névalakjairól TOCHTAS’JEV 2018: 220–221, 314–315). Ebből látszik, hogy inkább *Μουάμεθ* névforma használatos a bizánciaknál, ami talán arra mutat, hogy náluk a magánhangzóközi helyzetben levő *χ* mássalhangzó kieshetett.

A bizánci püspökségi jegyzékben egy kiegészítő jegyzet (NE. 245 [3⁷⁷⁸]) található, amelyben az *ὁ Χοτζίρων*-nal kapcsolatban a közelségében levő *Χαρασίον* helynév van megemlítve, és ennek jelentése is meg van adva: *μάθρον νερόν* (’fekete víz’). A kutatás e helynévben a Salgir (ukr. Салґир, tat. Kr. Salğır) déli mellékfolyójának nevét, a *Karasu*-t látja, amely törökül és tatáruul ’fekete víz’ jelentéssel bír (VASILIEV 1936: 98; MORAVCSIK 1938: 200, 1958. 2: 340). A mai neve ukr. *Біюк-Карасу*, tat. Kr. *Büyük Qarasuv*). A *Χαρασίον* így a tör. *qara* és *su* (< *sun*, *sub* ’víz’: DTS. 512, 515; RÄSÄNEN 1969: 235, 431) összetételéből áll, ami a mondott jegyzet készítőjének török nyelvtudásáról tanúskodik. Ugyanott szerepel a *Χαζαρία*s (gen.) is, amely nem más, mint tör. *Qazar (+ia)* görög megközeletése (MORAVCSIK 1958. 2: 335), és az utóbbi török alakot vette át a keleti szláv nyelv, mégpedig *козар(е)* alakban (ESRJa. 2: 278). Az eddig előadott körülmények talán arra engednek következtetni, hogy a *Χοβάλης* a tör. **quwālis* szóalak adaptálásából keletkezhetett.

CONSTANTIN ZUCKERMAN (2006: 214–215) igen hipotetikusnak tartja a *Χοβάλης* Hvárezmmal való azonosítását. Azonban itt nincs szó a tulajdonképpeni Hvárezmről – amely az Amu-darja alsó folyásánál terült el –, hanem valahol a Kaszpi-tenger északi és északnyugati partvidékén letelepedett hvárezmiekről. Valószínűnek tartjuk, hogy a mondott népcsoport telepe a karavánutak fontos állomása is, ahol a hvárezmi kereskedők kolóniája volt. Ott talán keresztény püspök székelt, vagy inkább odatelepíteni szándékoztak, vagyis még csak missziós munkát kezdtek végezni.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU